

Justificacions etimològiques a la Catalunya del segle XV¹

JOAN MAHIQUES CLIMENT
UNIVERSITAT DE BARCELONA
jomahiques@yahoo.es

L'interès pels topònims i el seu origen etimològic és una característica que comparteixen una bona diversitat d'obres històriques o geogràfiques de diferents èpoques, però, si limitem les coordenades espacials i temporals a la Catalunya del segle xv, algunes de les figures que més clarament ens permetrien esbossar-ne una evolució són potser Pere Tomic, Pere Miquel Carbonell i Jeroni Pau. És ben cert que, ans de res, aquests personatges són capaços d'esgrimir arguments geogràfics i etimològics com a justificació d'una determinada ideologia o, en tot cas, com a pretext de creació literària. De vegades, aquestes dues intencionalitats conflueixen en una mateixa obra de creació.

Si Pere Tomic és reconegut bàsicament com a autor en vulgar català, ben altrament és el cas de Pere Miquel Carbonell i Jeroni Pau, especialment propensos a l'escriptura en llatí. Sobretot, Jeroni Pau, amarat de cultura humanística, del qual no es coneixen testimonis textuais en català. En canvi, Pere Miquel Carbonell, que escriví la major part de la seua obra en vulgar, de la qual destaquen les *Cròniques d'Espanya*, era conscient del seu coneixement limitat del llatí clàssic.²

Aquestes dades lingüístiques, si d'antuvi podrien semblar aleatòries, són en realitat un símptoma extern, però ben visible i en consonància amb les divergències que, des de molts

---

¹ L'autor d'aquestes pàgines s'ha beneficiat d'una beca del Programa de Formació del Profesorado Universitario i d'una borsa de viatge, totes dues concedides pel Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Aquest treball, a més, se circumscriu a dins del projecte de la DGYCIT PB98-1170. Els meus agraïments a la Dra. Mariàngela Vilallonga, per tota la informació proporcionada.

² Sobre la consciència que Carbonell tenia de la qualitat del seu llatí, vegeu els comentaris de Mariàngela Vilallonga, en la introducció a l'obra de Jeroni Pau (1986 II: 63-65). Els repertoris de les obres de Pere Miquel Carbonell i de Jeroni Pau es poden trobar respectivament en Carbonell (1997 I: 32-36) i Pau (1986 I: 111-117). De Pere Tomic tan sols es coneixen les *Històries e conquestes* i una versió de la llegenda del rescat de les cent donzelles (Pedrals 1998).

punts de vista, diferenciïen aquests tres autors catalans. Divergències que, en la història cultural, marquen el pas de les concepcions medievals a l'esperit dels humanismes. L'enfrontament d'aquestes mentalitats, que han conviscut en el temps, a voltes s'ha materialitzat amb desacords deliberats, també en el recurs de l'etimologia. Aquest és el cas de les *Cròniques d'Espanya*, no sols perquè refuten la majoria dels episodis fundacionals de la crònica de Pere Tomic, sinó també perquè fonamenten les seues argumentacions en l'autoritat de Jeroni Pau, que era cosí de Carbonell.³

A pesar de les diferències que trobem en les obres de Tomic, Carbonell i Pau, aquests autors representen l'evolució de les disciplines de la història i la geografia literària si més no des de l'inici del segle XV fins a mitjans del segle XVI. Una de les primeres baules d'aquest període cal cercar-la en les *Històries e conquestes* de Pere Tomic, obra enllestida en 1438 però copiada en manuscrits de diverses èpoques i editada en 1495, 1519 i 1534. Tot plegat constitueix una innegable prova de la pervivència d'aquesta obra durant el segle XVI, tal com ha notat Alcoberro (1992).

Una difusió més minvada, però gens menyspreable, van tenir les obres dels altres dos autors. L'arxiver barceloní Pere Miquel Carbonell començà en 1495 la redacció de les *Cròniques d'Espanya*, i no l'acabà fins al 1513. Aquesta crònica, que sortí de les premses en 1547, no es coneix actualment en cap còpia manuscrita i, en paraules d'Eulàlia Duran (2000: 11), «representa el primer intent d'escriure una història general de Catalunya en català, que té prou elements nous perquè pugui ser considerada com a iniciadora d'una nova època». D'altra banda, entre l'extensa producció del canonge barceloní Jeroni Pau, la qual ens ha arribat a través d'un respectable nombre d'incunables i de manuscrits, destaquen el llibre *De fluminibus et montibus hispaniarum* i l'epístola *Barcino*. L'influx de l'autoritat de Jeroni Pau es nota no tan sols en Pere Miquel Carbonell, sinó que també, ja ben avançat el segle XVI, a l'obra de Francesc Tarafa.⁴

Historiografia de tendència geogràfica o, si es vol, geografia amb un rerefons clarament historiogràfic. Les obres històriques del segle XV, i també de bona part del segle XVI, ben poques vegades apel·len a l'observació personal i, en canvi, se sostenen sobretot en els arguments d'autoritats prestigioses. Les *Històries e conquestes* aprofiten contínuament el nom i les obres de Rodrigo Jiménez de Rada, conegut sobretot per la seua crònica *De rebus hispaniae*, escrita cap al 1243. Es tracta d'una font privilegiada de tota la historiografia hispànica medieval, i no debades fou un dels primers textos traduïts al català, vers el 1268 (Riquer 1993 I: 204).⁵

L'obra de l'arquebisbe toledà articula la història antiga d'Hispania en dos cicles, l'un bíblic i l'altre clàssic. El primer se centrava en l'assentament i descendència de Túbal, fill de Jafet

³ El canonge barceloní Jeroni Pau és una figura cabdal de l'humanisme català del segle XV. Visqué una bona part de la seua vida a Roma i morí a la ciutat natal en 1497. La seua trajectòria biogràfica ha estat estudiada per Mariàngela Vilallonga (Pau 1986 I: 17-65).

⁴ Els tractats geogràfics humanístics de Jeroni Pau, Joan Margarit i Francesc Tarafa han estat analitzats per Mariàngela Vilallonga (1990-1991) (1993b) (1995b) (1996) i per Maria Josepa Arnall (1985). D'abast més generals són els treballs de Robert Brian Tate (1982) i Francisco Rico (1983), amb informació d'altres autors hispànics dels segles XV i XVI.

⁵ Hem consultat el *De rebus hispaniae* a través d'una traducció al castellà, a cura de Juan Fernández Valverde (Jiménez de Rada 1989).

i nét de Noè, a la Península. El segon començava amb l'entrada en Hispània dels grecs, capitanejats per Hèrcules. Aquests episodis mitològics constitueixen un patrimoni historio-gràfic medieval ben comú, al qual els diferents autors –Tomic n'és un– afegien lleugeres però significatives variants, de clar rendiment ideològic.

Encara que cap al 1495 les *Cròniques d'Espanya* reaccionaren taxativament contra aquests episodis llegendaris, la veritat és que «aquest atac amb ribets d'erudició crítica, no tingué transcendència a causa de la publicació, el 1498, de l'obra de l'humanista italià Giovanni Nanni (més conegut per Annio de Viterbo) *De primis temporibus et quatuor et viginti regibus primus Hispaniae et eius antiquitate*, inserida en els seus *Comentarii* dedicats als Reis Catòlics, que fixà per molts temps, fins al segle XIX, la sèrie de vint-i-quatre reis primitius d'Hispània que s'iniciava precisament amb Túbal» (Duran 1991: 10). D'aquesta manera els cicles ja desenrotllats per Rodrigo Jiménez de Rada foren represos i ampliat en els comentaris d'Annio de Viterbo, que contribuï rotundament a la l'extensió d'una mitologia fundacional idèntica per a les diverses nacions d'Hispània.⁶

Però nosaltres ens centrarem en els tres autors quatrecentistes a dalt apuntats. Si en la crònica de Pere Tomic, les etimologies atorgades a la geografia hispànica tenen un interès més llegendari que filològic, a les obres de Pere Miquel Carbonell i de Jeroni Pau hom observa ja, a l'hora d'establir l'origen d'alguns topònims, l'ús d'alguns criteris lingüístics alternats també amb narracions mitològiques aprovades per l'autoritat d'alguns escriptors grecollatins. Així doncs, les *Cròniques d'Espanya* neguen la vinculació del mot Túbal amb el mot Ibèria «car Túbal s'escriu ab “t” e Ibèria ab “i” latina, e no-s diu Tibèria» (Carbonell 1997 I: 174); o bé puntualitzen que «Taraçona [...] fonch poblada per hòmens de Ter e de Osona és cosa de riure, car Ter, *apud latinos*, ha nom Ticher, e Osona, *apud antiquos*, ha nom Tyroson, no Teçaçona ab “e”, mas ab “a”, dient Tarraona»; o també que «Vich no-s lix fos edificada en aquell temps, ne per Hèrcules li fôra estat imposat nom latí, mas grech» o que «Manresa [...] no era, ne li fôra estat imposat per lo dit Hèrcules, qui era grech, nom latí» (Carbonell 1997 I: 178).⁷

Les *Cròniques d'Espanya* bandegen també el recurs de l'etimologia (aparentment) popular per al Montjuïc, raó per la qual «és més convenient sia apellat Monts Jovis que no Monts Judaicus» (Carbonell 1997 I: 178). Una documentació més exhaustiva permet precisar a Carbonell que «no fou dita per donar *Ley* Leyda, com és scrit puerilment e grossera, mas fonch dita llerda, e après corruptament per lo vulgar se diu Leyda o Lérida»; o bé que «Saragossa [...] no fonch dita Numància com alguns no perits moderns històrics han cregut» (Carbonell 1997 I: 180). Així mateix, a propòsit de l'assentament d'Hèrcules en Hispània, l'arxiver es nega a acceptar que «Hispalis, ço és Sevilla, [...] fos edificada per ell, car totes aqueixes terres són edificis de romans»; i afegeix els mateixos dubtes en tractar de les ciutats de «Balaguer e la Seu de Urgel [...] car Balaguer e aqueixes altres terres són moderns he edificis de chrestians» (Carbonell 1997 I: 178).

⁶ La influència que exercí Annio de Viterbo des de l'inici del segle XVI és un aspecte notat per Robert Brian Tate (1970), Luciano Pérez (1993) i Julio Caro Baroja (1991: 45-111).

⁷ De les tres darreres cites de la crònica de Pere Miquel Carbonell, que es localitzen en la mateixa pàgina, tan sols he indicat la referència bibliogràfica a la darrera d'aquestes. A partir d'ara, a l'hora de transcriure diverses cites seguides d'una única obra, coincidents en la pàgina, opte també per indicar la font tan sols en la darrera d'aquestes cites.

Aquestes precisions, destinades a rebatre els errors que poblen les *Històries e conquestes*, són una mostra representativa del relatiu rigor històric que caracteritza Pere Miquel Carbonell, mostra que es pot completar amb altres fragments de la seua crònica. Per això quan els capítols IV i V de les *Històries e conquestes* esmenten «Hibernya, qui vuy es dita Anglaterra e dabans era dita Hibernya, que per aquests Hyberus fo axi appellada» (Tomic 1886: 13-14), les *Cròniques d'Espanya* adverteixen que «Ibèrnia és illa separada d'Anglaterra, e en latí ha nom Ibèrnia, e en vulgar català ha nom Irlanda» (Carbonell 1997 I: 177). Una altra correcció de caràcter etimològic i geogràfic es dirigeix contra el que Tomic escriu de «la ciutat de Munda, la qual, diu, se anomena vuy Girona», identificació impossible si tenim en compte que «Munda és en la província de Bèthica, en lo regne de Granada, e ha nom Munda» (Carbonell 1997 I: 180). Totes aquestes matisacions que Carbonell dirigeix contra les vagues nocions geogràfiques o etimològiques de Tomic es localitzen en els capítols I-XXII de les *Cròniques d'Espanya*, estudiats per Agustí Alcoberro (Carbonell 1997 I: 112-118).

Pere Tomic i Pere Miquel Carbonell: el debat sobre els orígens d'Hispania

La crònica de Pere Tomic, coneguda amb el nom d'*Històries e conquestes dels reys d'Aragó e comtes de Barcelona* fou editada per primera vegada en 1495, just quan l'arxiver barceloní començà la redacció de les *Cròniques d'Espanya*. A la llum d'aquesta coincidència, no ens poden semblar casuals les contínues crítiques que Carbonell adreça a les *Històries e conquestes*, sobretot en la majoria dels episodis fundacionals.⁸ El pla inicial de crònica de Carbonell ja és ben il·lustratiu en aquest aspecte:

E com en diversos llibres de cròniques o hystòries moltes errors, rondalles o coses increhibles sien continuables per defectes de no haver hagut o fundament dels predits auctors aprovats de les gestes dels quals han scrit, o per culpa dels transcriptors; e desijant yo, Pere Miquel Carbonell, natural de la present ciutat de Barcelona e archiver de la majestat del serenissimo rey nostre senyor, per clarificar lo meu flach enteniment qui vacil·lava legint tals errors e inèpcies, majorment sobre lo fet del primer publador de aquesta Hespanya, e de Celtibèria, e de Hèrcules, e de les coses après susseguides ans del temps dels comtes de Baçelona; e hage yo molt investigat e treballat de trobar-ne la veritat; e no podent aquella trobar axí promptament com volguera, recorreguí al que il·luminar a mi podia, home letrat y acutíssim, cosí meu, lo qual és lo magnífich misser Hierònym Pau. (Carbonell 1997 I: 171-172)

La major part de les innovacions presents a la crònica de Carbonell són degudes a la influència que Jeroni Pau exercí en la redacció de les obres del seu cosí arxiver. De fet, a les *Cròniques d'Espanya*, l'autor confessa que va redactar l'obra per suggestió de Jeroni Pau, que corregí tots els capítols dedicats als orígens fundacionals d'Hispania i de Catalunya, precisament on més clarament es manifesten els errors imputats a la crònica de Tomic.⁹

⁸ Encara així, «el mateix Carbonell no manté cap escrúpol a l'hora d'utilitzar l'obra de Tomic per al seu relat que transcriu fidelment en llargs paràgrafs, quan no copia literalment la crònica tomicana, com ocorre en la narració de les Corts de Montblanc o la marginació del papa Luna. Carbonell comet, almenys, tantes equivocacions com el model que critica, cosa que palesa la seua incapacitat per passar de la compilació de textos a la síntesi personal, tal com s'esdevé, curiosament, amb el tant criticat i blasmat Tomic, segons l'opinió dels estudiosos de la seua obra» (Iborra 1999: 31).

⁹ Escriu Pere Miquel Carbonell: «Lo qual misser Hierònym Pau, que n'és estat causa de compondre-la yo, desitjava-la veure acabada, e a Nostre Senyor ha plagut no poder-la ell veure ne

En efecte, les crítiques que la lectura de les *Històries e conquestes* i altres textos historiogràfics medievals suscita en Carbonell giren bàsicament entorn de tres cicles diferents: d'una banda, la vinguda de Túbal; d'altra banda, la colonització d'Hèrcules, continuada per altres grecs o romans; finalment, alguns episodis relacionats amb Hispània i Carlemany, bàsicament la llegenda d'Otger Cataló i els Nou Barons. D'aquests tres cicles, els dos primers es refereixen a la fundació i població d'Hispània, mentre que el tercer – almenys la llegenda d'Otger Cataló – gira sobretot entorn dels orígens de Catalunya. La importància d'aquests tres cicles en la configuració dels orígens nacionals ja ha estat remarcada per Eulàlia Duran (1991). Siga com siga, tots aquests defectes són recopilats per Carbonell en una mena de memorial de greuges, just abans de començar el capítol que les *Cròniques d'Espanya* dediquen als reis de Navarra i d'Aragó:

Per gràtia de nostre senyor Déu yo haje fins ací historiant scrit qui és estat primer poblador de Hespanya, la qual terra és nomenada Ibèria, de hon à pres lo nom. E corregint més avant als auctors aprovats, haje repel·lides les fàbules e coses apòchrifes [que] han scrit voluntàriament alguns en cròniques, com és de la Celtibèria; de Ibèria; de la venguda de Hèrcules en Hespanya; de Gerion; de les edificacions de les ciutats de Cathalunya, com és Balaguer, Seu de Urgell, Vic e altres; e més de Hèrcules per lo fet de Troia e de les nou barques e nom imposat Barcelona e de l'edificador de aquella; de la sepultura de Hispan o de Hèrcules, que's diu ésser en lo carrer de Paradís e de aquell qui conquistà Hespanya; ítem de Leyda, de Gyrona, de Toledo, de Sagòvia, de Ceragoça e de Numància; de Auger Ca[ta]l[un]ya; de les gestes de Carles Magnes, de papa Hadrià, per que no fonch, com han scrit, en la conquesta de Lenguadoch, e de la estada del papa ab Carles Maynes; de la entrada e gestes e del nom de Cathalunya; de la entrada de l'emperador Lois en Hespanya e conquestes per ell fetes; e del fet dels pagesos de remença. (Carbonell 1997 I: 235)

Els primers pobladors d'Hispània: Túbal, Hèrcules i Span

Les *Històries e conquestes* defensen l'entrada de Túbal pels volts de l'Ebre, d'on derivaria l'hipotètic canvi del nom d'aquests primers pobladors, de *cetúbals* a *celtibers*. Pere Tomic continua explicant que aquests pobladors, que a més fundaren la ciutat d'Amposta, donaren a les terres pirinenques el nom de *Celtibèria*, hipòtesi que atorgava la primacia de l'actual Catalunya en el poblament d'Hispània (Tomic 1886: 13). Però Carbonell desautoritza totes les cròniques on s'afirma «que lo primer poblador de la Hespanya fonch Túbal». Per tant, l'arxiver desvincula qualsevol relació del mot *Túbal* amb *Ibèria*, «car Túbal s'escriu ab “t” e Ibèria ab “i” latina» (Carbonell 1997 I: 174). Amb aquest criteri gramatical, Carbonell creu que la solució *Túbal* en realitat es tracta d'una corrupció de *Júbal*: «De la qual Júbal los grechs, per embellir lo nom, la terra per ells poblada nomenaren Ibèria, no Tubàlia». Segueix explicant que amb tota probabilitat els íbers originàriament estarien instal·lats en el continent asiàtic fins que es produí una immigració a la nostra Península, de tal manera que aquests primers pobladors batejaren l'actual riu Ebre, «e de aquest riu pres nom tota la Hespanya, qui's diu Ibèria, e no de Túbal o Júbal» (Carbonell 1997 I: 175).¹⁰ Després,

---

corregir sinó del principi fins al rey En Pere terç cognomenat del Punyalet *exclusive*, car appellà'l al seu sanct regne dimecres sanct, que comptàvem ·xxii· de març any ·mccccxcvii·» (Carbonell 1997 II: 264). Sobre les relacions entre l'arxiver i el seu cosí, i el paper d'aquest darrer en la redacció de les *Cròniques d'Espanya* vegeu, per exemple, Pau (1986 I: 63-64, 74-79) i Vilallonga (1987) (1994).

¹⁰ Una afirmació semblant es troba en el *De fluminibus* de Jeroni Pau (1986 I: 221): «Ningú sense vergonya no ignora que l'Ebre és un riu d'Espanya, el qual sens dubte ha donat nom a tot Ibèria». Les obres de Jeroni Pau han estat editades i traduïdes al català per Mariàngela Vilallonga. En aquest treball he optat per citar-les a través d'aquesta traducció catalana.

respecte a l'origen etimològic de *Celtibèria*, les *Cròniques d'Espanya* desautoritzen de nou Tomic quan asseguren que

los celtiberos [...] no meteren nom a Celtibèria perquè habitassen prop de Ebro, mas foren certs pobles de Gàl·lia, qui's diu França, apellat[s] celte, los quals entraren en Hespània e mesclaren-se ab los hespanyols, los quals se deyen iberos. E axí se féu una tercera generació qui's dix celtiberos, compost lo nom de *celte et iberi, id est celtiberi, hoc est fr[an]cesos-hespanyols*.

Ne encara alguna part de la que's diu huy Catalunya és en la província antigament dita Celtibèria, ans tota dita regió de Celtibèria comprèn Aragó e part de Castella, segons fàcilment se pot legir e veure en Tito Lívio, Lúcio Floro, Paulo Oròsio, Strabó, Lucano, Solino e Phtolomeu. (Carbonell 1997 I: 176)

De tota manera, segons expliquen les *Històries e conquestes*, la tasca colonitzadora més remarcable és realitzada pel grec Hèrcules, després d'haver derrocat el gegant Gerió. El cabdill grec seria responsable de la fundació d'una bona llista de municipis: «la ciutat que vuy es dita Siuilla, aquella appellada Hispalis; e aço per tant la feu axí appellar com tota la incircui de pals»; Tاراçona, així anomenada perquè fou poblada «de la gent de Tiry e de Osona»; Tarragona, «la qual intitula del seu nom, dihentli Arcana»; «apres pobla Balaguer e la Seu de Urgell»; Vic, «e pobla la dita ciutat per senyal de victoria que hauia obtenguda per les gents de Osona en conquistar Urgell»; Manresa, «e per tant com era la menor poblacio la feu axí appellar» (Tomic 1886: 15). L'arxiver arremet contra totes aquestes teories, entre d'altres coses perquè «totes aqueixes terres són edificis de romans» i, per tant, és impossible que hagen estat fundades per un grec.

A través d'un criteri gramatical, Carbonell refuta l'argumentació de Tomic sobre l'origen etimològic de Tاراçona («car Ter, *apud latinos*, ha nom Ticher, e Osona, *apud antiquos*, ha nom Tyroson, no Teçaçona ab “e”, mas ab “a”, dient Tarragona»). I, a propòsit de Tarragona i contra Tomic, afirma que «Tarragona no fonch edificada per Hèrcules, com se diu per los idiotes, ans per Teucer, grech, segons alguns, e segons altres per los Scipions, romans». A més, l'arxiver veu un error en l'etimologia que Tomic atribueix a la ciutat de Manresa, «car en tal temps no era, ne li fóra estat imposat per lo dit Hèrcules, qui era grech, nom latí». Finalment, sobre Vic:¹¹

Thomic e altres ignorants [...] han volgut escriure, sens fundament de auctors approats, que fonch appellat Vich per Hèrcules en senyal de victòria; e no és ver, car Vich no's lix fos edificada en aquell temps, ne per Hèrcules li fóra imposat nom latí, mas grech. E consta encara que Vich antigament havia nom Ausa, d'on és dit Osona. (Carbonell 1997 I: 178)

D'altra banda, segons Pere Tomic (1886: 15-17), la darrera ciutat fundada per Hèrcules és Barcelona, així intitulada en memòria de la darrera de les nou barques gregues –la *barca nona*– que com a ambaixada viatjaren a la Península, en temps de la guerra de Troia. Pere Miquel Carbonell qualifica aquesta argumentació com a «gran error, car Hèrcules no fonch en temps de la guerra de Troia contra lo rey Príamo, mas en la primera conquesta contra lo rey Lahomedonta». De més a més, «de Barcelona no se'n fa menció en auctors sinó més de

¹¹ Segons Agustí Alcoberro, aquesta argumentació reproduïda a les *Cròniques d'Espanya* mostra «una superioritat evident, fonamentada d'una banda en un major coneixement dels textos clàssics (“no's lix fos edificada en aquell temps”); d'altra banda, en el desllindament clar entre la llengua llatina i la llengua grega, que només va ser possible amb l'extensió dels estudis hel·lenístics a partir del segle XV (“ne per Hèrcules li fóra estat imposat nom latí, mas grech”); i, finalment, a través de l'establiment d'unes bases etimològiques científiques (“e consta encara que Vich antigament havia nom Ausa, d'on és dit Osona”))» (Carbonell 1997 I: 109).